

FTAXP: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

<https://orcid.org/0009-0002-3058-6295>

¹Бошан Н.Б.* , ²Кенан Коч

¹докторант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.д., профессор, Мугла Сыткы Кочман университеті. Мугла, Түркия

«ДАНА ХИКАР» ЖАЗБА МҰРАСЫНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ СИПАТЫ

***Автор-корреспондент: Nesibeli.boshan@mail.ru**

Аннотация: Мақалада көне түркі жазба мұраларының бірі - «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық құрамы тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талданады. Ескерткіш тілі түркі әдеби тілінің қалыптасу кезеңіндегі лексикалық жүйені, семантикалық өрістерді және мәдени-танымдық ұстанымдарды айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының мақсаты – мәтіндегі лексикалық бірліктерді тақырыптық-семантикалық, құрылымдық және этимологиялық тұрғыдан сипаттау, олардың тарихи тіл дамуы үдерісіндегі орнын анықтау. Зерттеу материалы ретінде «Дана Хикар» мәтінінің жарияланған нұсқалары негізге алынды. Талдау барысында салыстырмалы-тарихи, сипаттамалы, семантикалық өріс, компоненттік талдау әдістері қолданылды. Лексикалық байырғы түркілік қабат, кірме элементтер және тұрақты тіркестер жүйесі бойынша жіктелді. Зерттеу нәтижесінде ескерткіш лексикасының басым бөлігін жалпытүркілік байырғы сөздер құрайтыны анықталды. Әлеуметтік құрылым, билік, адамгершілік ұстанымдар, тұрмыстық қатынастарға қатысты атаулар кеңінен қолданылады. Сонымен қатар араб-иран тілдерінен енген діни-этикалық және абстракт ұғымдарды білдіретін кірме сөздер де кездеседі. Мәтінде метафоралық қолданыстар, дидактикалық формулалар, мақал-мәтелдік құрылымдар белсенді қызмет атқарады. Лексикалық қабаттардың өзара сабақтастығы көне түркі әдеби тілінің даму деңгейін және мәдени байланыстарды көрсетеді. «Дана Хикар» ескерткішінің лексикасы көне түркі тілінің сөздік құрамын, семантикалық құрылымын және дүниетанымдық жүйесін тануда маңызды дереккөз болып табылады. Ескерткіш мәтініндегі лексикалық бірліктер түркі тілдерінің тарихи сабақтастығын айқындап, әдеби тіл нормаларының қалыптасу үдерісін сипаттайды.

Кілт сөздер: Дана Хикар, көне түркі тілі, ескерткіш, лексика, тарихи лексикология, семантикалық өріс, кірме сөздер, дидактикалық мәтін

МРНТИ: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

<https://orcid.org/0009-0002-3058-6295>

¹Бошан Н.Б.* , ²Кенан Коч

¹докторант ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

²д.филолог.н., профессор университет Мугла Сыткы Кочман. Мугла, Түркия

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА «ДАНА ХИКАР» И ЕЁ ИСТОРИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

***Автор-корреспондент: Nesibeli.boshan@mail.ru**

Аннотация: В статье проводится историко-лингвистическое исследование лексического состава памятника древнетюркской письменности «Дана Хикар». Анализ текста позволяет выявить характерные особенности лексической системы, семантические группы слов и культурно-когнитивные установки периода формирования тюркского литературного языка. Цель исследования – охарактеризовать лексические единицы текста в тематико-семантическом, структурном и этимологическом аспектах, а также определить их место в процессе исторического развития языка. В работе использованы опубликованные версии текста «Дана Хикар». Для анализа применялись

сравнительно-исторический и описательный подходы, а также методы семантического поля и компонентного анализа. Лексические единицы классифицировались на исконно тюркские, заимствованные элементы и устойчивые выражения. Большинство словарного состава памятника составляют обще-тюркские исконные элементы. В тексте широко представлены названия социальных институтов, понятий власти, моральных категорий и бытовых отношений. Наряду с этим обнаружены заимствования из арабо-иранских языков, отражающие религиозно-этические и абстрактные концепты. Активно используются метафорические конструкции, дидактические формулы и паремиологические элементы. Совокупность различных лексических пластов демонстрирует уровень развития древнетюркского литературного языка и свидетельствует о культурных контактах того времени. Лексика памятника «Дана Хикар» является ценным источником для исследования словарного состава, семантической структуры и мировоззренческих особенностей древнетюркского языка. Отдельные лексические единицы показывают историческую преемственность тюркских языков и специфику становления норм литературного языка.

Ключевые слова: Дана Хикар, древнетюркских язык, письменный памятник, лексика, историческая лексикология, семантические поля, заимствования, дидактический текст.

IRSTI: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

<https://orcid.org/0009-0002-3058-6295>

¹Boshan N.B.*, **²Kenan Koc**

Doctoral Student, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

Filologji Science doctor, professor, Mugla Sitki Kocman University. Mugla, Turkey

THE LEXICAL SYSTEM OF THE WRITTEN MONUMENT «DANA HIKAR» AND ITS HISTORICAL CHARACTERISTICS

***Corresponding-author:** Nesibeli.boshan@mail.ru

Abstract: The article presents a historical-linguistic analysis of the lexical composition of one of the monuments of Old Turkic written heritage, “Dana Hikar.” The monument is language enables the identification of key features in its vocabulary, semantic organization, and culturally informed cognitive patterns during the period of early Turkic literary language formation. The aim of the study is to characterize the lexical units of the text from thematic-semantic, structural, and etymological perspectives and to determine their role in the historical development of the language. The published versions of the «Dana Hikar» text served as the research material. The study employed comparative-historical and descriptive methods, as well as semantic field and componential analysis. The lexical units were classified into native Turkic vocabulary, borrowed elements, and fixed expressions. The findings demonstrate that the predominant layer of the monument’s vocabulary consists of Common Turkic native lexicon. Lexical units related to social structure, governance, moral values, and everyday life are widely represented. In addition, borrowings from Arabic and Iranian languages denoting religious-ethical and abstract concepts were identified. The text actively employs metaphorical expressions, didactic formulae, and paremial constructions. The interaction of lexical strata reflects the level of development of the Old Turkic literary language and the cultural contacts of the period. The vocabulary of the «Dana Hikar» monument constitutes a significant source for studying the lexical composition, semantic structure, and worldview system of the Old Turkic language. The lexical units of the text reveal the historical continuity of Turkic languages and the formation of literary language norms.

Keywords: Dana Hikar, Old Turkic language, written monument, lexicon, historical lexicology, semantic field, borrowings, didactic text.

Кіріспе

Көне түркі жазба мұралары – түркі халықтарының тарихи жадын, дүниетанымын,

әлеуметтік құрылымын және тілдік жүйесін зерттеуге мүмкіндік беретін аса құнды дереккөздер болып табылады. Бұл жазба ескерткіштер арқылы біз көне дәуірдегі қоғамдық құрылым, моральдық-этикалық нормалар, діни және тәрбиелік дәстүрлер туралы ақпарат ала аламыз. Солардың ішінде ерекше орын алатын туынды – «Дана Хикар» ескерткіші. Бұл мәтін өзінің дидактикалық сипаты, ғибраттық мазмұны және көне түркі тілінің лексикалық ерекшеліктері арқылы тарихи және тілдік зерттеулер үшін маңызды дерек көзі болып табылады.

«Дана Хикар» мәтіні орта ғасырлық түркі жазба мәдениетінің бірегей үлгісі ретінде танылған. Оның лексикалық қоры негізінен байырғы түркі сөздерінен тұрады, бірақ мәтінде араб және парсы тілдерінен енген кірме элементтер де кездеседі. Бұл құбылыс мәтіннің тарихи және мәдени контекстін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сондай-ақ лексикалық және семантикалық құрылымның әртүрлі деңгейлерін талдауға жағдай жасайды. Мәтіндегі лексикалық бірліктер қоғамдағы моральдық-этикалық нормаларды, тәрбиелік ұғымдарды, діни дәстүрлер мен әлеуметтік қатынастарды көрсетеді, сондықтан оларды зерттеу тіл тарихы, әдебиеттану және мәдениеттану саласында ерекше маңызды [1,288].

Ғылыми зерттеудің өзектілігі «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық жүйесін тақырыптық-семантикалық, этимологиялық және құрылымдық тұрғыдан талдау қажеттілігінде жатыр. Бұл мәтіннің лексикалық құрамын зерттеу көне түркі тілінің даму деңгейін, сөз құрау заңдылықтарын, тұрақты тіркестер мен терминдердің қолданылуын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәтіннің моральдық, діни және тәрбиелік мәнін ашу арқылы ол ортағасырлық түркі қоғамының мәдени және танымдық ерекшеліктерін көрсетеді.

Мақалада «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық жүйесі талданып, түбір және туынды сөздердің құрылымы, семантикалық топтар, тұрақты тіркестер және кірме элементтердің қолданылуы қарастырылады. Сондай-ақ мәтіндегі лексикалық бірліктердің мәтіндік функциясы, дидактикалық мәні және мәдени кодтармен байланысы зерттеледі. Осы тұрғыдан қарағанда, мақала ескерткіштің тілдік және мәдени ерекшеліктерін кешенді талдауға бағытталған, бұл көне түркі жазба мұраларын зерттеуде жаңа ғылыми мәліметтерді ұсынуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты - «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық құрамын жан-жақты зерттеу және оның көне түркі тіліндегі семантикалық, морфологиялық және мәдени ерекшеліктерін анықтау. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: 1) мәтіндегі түбір және туынды сөздердің құрылымын талдау; 2) лексикалық бірліктерді тақырыптық-семантикалық топтарға бөлу; 3) кірме сөздер мен тұрақты тіркестердің мәтіндегі қызметін анықтау; 4) ескерткіштің тарихи және мәдени контекстіндегі лексикалық ерекшеліктерін көрсету.

Осы тұрғыдан, «Дана Хикар» ескерткішін зерттеудің теориялық және практикалық мәнін нақтылап, мақаладағы негізгі зерттеу бағытын белгілейді. Бұл зерттеу көне түркі тілінің лексикалық жүйесін, дидактикалық мәтіндердегі риторикалық құралдарды, сондай-ақ мәдени-танымдық кодтарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

«Дана Хикар» ескерткіші - ортағасырлық түркі жазба мұраларының бірегей үлгісі, дидактикалық сипатқа ие және ғибраттық мазмұнмен ерекшеленеді. Ескерткіш мәтінінің лексикалық құрылымы, морфологиялық жүйесі және тұрақты тіркестері зерттеудің негізгі нысаны болды.

«Дана Хикар» ескерткішіндегі лексикалық қор: ескерткіште 1000-ға жуық сөз тіркестері мен жеке лексемалар тіркелген, олардың негізгі бөлігі жалпы түркілік түбір сөздерден құралған. Мәтінде кірме элементтер (араб және парсы тілдерінен енген сөздер) де кездеседі, мысалы: «рух», «ғибрат», «ақыл» [2,133].

Семантикалық топтар: сөздер қоғамдағы моральдық-этикалық нормалар, діни және тәрбиелік ұғымдар, әлеуметтік қатынастар, тұрмыстық практикалар сияқты негізгі семантикалық өрістерге бөлінген.

Тұрақты тіркестер мен мақалдар: мәтіндегі тұрақты тіркестер, афоризмдер және мақалдар лексикалық жүйенің стилистикалық және риторикалық ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу барысында «Дана Хикар» мәтінінің басқа көне түркі жазба ескерткіштерімен салыстырмалы талдау элементтері қолданылды, мысалы: «Төре бітігі» және «Каменец хроникасы». Бұл әдіс мәтіннің лексикалық, семантикалық және мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді[3,48].

«Дана Хикар» ескерткішіндегі барлық сөздер мен тіркестер түбір және туынды сөздерге бөлініп, олардың құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Бұл әдіс лексикалық қордың жалпы сипатын, түбірлік және туынды сөздердің жиілігін және қолданылу ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. Ескерткіштегі сөздер тақырыптық-семантикалық топтарға бөлінді: діни және ғибраттық ұғымдар, әлеуметтік қатынастар, моральдық және этикалық нормалар, тұрмыстық және шаруашылық сөздер. Бұл әдіс мәтіндегі лексикалық өрістерді айқындауға, олардың мәтіндік функциясын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Этимологиялық талдау әдісі бойынша сөздердің шығу тегін анықтау үшін тарихилық және салыстырмалы лексикалық деректер қаралды. Кірме сөздер мен түбір сөздер арасындағы байланыс зерттеліп, олардың мәтіндегі семантикалық және функционалдық қызметі талданды. «Дана Хикар» жазба мұрасындағы лексикалық бірліктер басқа ортағасырлық түркі ескерткіштерімен салыстырылды. Бұл әдіс ескерткіштің тілдік ерекшеліктерін тарихи және диахроникалық контексте түсінуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, сөздердің мәтін ішіндегі қолданылуы және олардың контекстік мәні зерттелді. Бұл әдіс лексикалық бірліктердің дидактикалық, моральдық және тәрбиелік рөлін айқындауға бағытталды. Зерттеу барысында мәтіннің морфологиялық және семантикалық құрылымы жүйелі түрде қарастырылды. Лексемалардың жиілігі мен таралуын анықтау үшін статистикалық әдістер қолданылды. Сонымен қатар, кірме сөздер мен тұрақты тіркестердің мәтінге әсері, олардың риторикалық және дидактикалық қызметі талданды.

Нәтижелер мен талқылау

«Дана Хикар» ескерткіші тілінің лексикалық құрамы негізінен байырғы жалпытүркілік сөздерден құралған. Бұл сөздер мәтіннің негізгі мазмұнын - діни-ғибраттық, әлеуметтік және моральдық ұғымдарды жеткізуге бағытталған. Сонымен қатар, мәтінде араб және парсы тілдерінен енген кірме сөздер кездеседі, мысалы: «рух», «ғибрат», «ақыл», «қадір», «илат». Кірме элементтер мәтіннің семантикалық өрісін кеңейтеді, ортағасырлық түркі қоғамының мәдени және діни байланыстарын көрсетеді.

Лексикалық қорды морфологиялық категориялар бойынша қарастырғанда, мәтінде келесі ерекшеліктер айқын байқалады:

1. Зат есімдер - әлеуметтік және моральдық нормаларды, тұрмыстық және діни ұғымдарды білдіреді. Мысалы: «құдай», «адам», «ұстаз», «ру», «жер», «ауыл», «мал», «құнды». Бұл сөздер мәтіндегі қоғамдық және моральдық құрылымды айқындауға қызмет етеді.

2. Етістіктер - әрекеттерді, тәрбиелік және діни іс-әрекеттерді сипаттайды: «үйрету», «сүйу», «қадағалау», «ұғыну», «білдіру». Етістіктердің қолданылуы мәтіннің дидактикалық мәнін күшейтіп, оқырманға ғибратты іс-әрекеттерді көрсетеді.

3. Сын есімдер - заттың немесе құбылыстың сапасын, қасиетін көрсетеді: «адал», «жақсылық», «қадірлі», «құнды». Бұл лексемалар мәтіннің моральдық-регулятивтік функциясын айқындайды[4, 248].

4. Сан есімдер мен шылаулар - мәтін құрылымын логикалық тұрғыдан үйлестіреді,

сөйлемдердің байланысын қамтамасыз етеді: «бір», «екі», «тағы», «және», «немесе».

Жазба ескерткіште түбір сөздердің жиілігі жоғары, ал туынды сөздер көбінесе моральдық, тәрбиелік және әлеуметтік ұғымдарды нақтылау үшін қолданылады. Түбір «үйр» негізінде жасалған «үйрету», «үйреншікті» сөздері оқыту мен тәрбие мәнін көрсетсе, «қадір» түбірінен құралған «қадірлеу», «қадірлі» сөздері сый-құрмет мәдениетін бейнелейді. Сондай-ақ, «ақыл» түбірінен туынды ретінде жасалған «ақылдандыру», «ақылмен жүру» сияқты тіркестер мәтіндегі дидактикалық әсерді күшейтеді. Түбір және туынды сөздердің байланысы ескерткіштің морфологиялық жүйесінің тұрақтылығын көрсетеді. Бұл жүйе көне түркі тілінің сөз құрау заңдылықтарын, сонымен бірге мәтіннің логикалық құрылымын айқындауға мүмкіндік береді. Тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер. Жазба ескерткіштің ерекшелігі – тұрақты тіркестер мен мақалдардың кең қолданылуы. Мысалы: «Ақылсыз сөз - өріссіз мал», «Дана сөз - жүректі жарық етеді», «Қадірлі ұстаз - жол нұры». Жазба ескерткіштегі сөздер келесі негізгі семантикалық топтарға бөлінді:

1. Ғибраттық және тәрбиелік ұғымдар - «ақыл», «дана», «ғибрат», «ұғыну», «үйрену», «сүйу». Бұл топ мәтіннің негізгі тәрбиелік бағыттарын айқындайды.

2. Әлеуметтік қатынастар мен мәртебе - «құдай», «ру», «ұстаз», «жүрек», «құнды», «қадірлі». Бұл лексемалар қоғамдағы мәртебелік құрылымды, әлеуметтік нормаларды және сый-құрмет мәдениетін көрсетеді.

3. Тұрмыстық және шаруашылық сөздер - «ауыл», «мал», «жер», «құрал», «өріс». Олар мәтінде күнделікті өмір тәжірибесін бейнелейді.

4. Этикалық және моральдық нормалар - «адал», «жақсылық», «қате», «сый», «шынайы». Бұл топ мәтіннің моральдық-құндылықтық бағытын білдіреді. Семантикалық топтар арқылы лексикалық өрістердің мәтіндегі функциясы айқындалады [5,226].

«Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық жүйесі тек сөздік құрам жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен қатар белгілі бір дүниетанымдық модельді бейнелейтін құрылым ретінде қарастырылуы тиіс. Мәтіндегі лексемалар жүйелі түрде ұйымдасқан және олардың қолданысы авторлық интенциямен, дидактикалық мақсатпен тығыз байланысты.

Ескерткіш лексикасының басты ерекшелігі - нормативтік-бағалауыш сипаттың басымдығы. Яғни сөздер көбіне белгілі бір мінез-құлық үлгісін бекітуге, құндылықтарды орнықтыруға бағытталған. Мысалы, «адал», «қадірлі», «ақылды», «дана» сияқты сындық-бағалауыш лексемалар адамның әлеуметтік бейнесін қалыптастыру құралы ретінде қызмет етеді. Бұл сөздер тек сапаны білдіріп қана қоймай, мәтін ішінде идеал тұлға моделін жасайды. Сондай-ақ жазба ескерткіште абстракт ұғымдардың үлесі жоғары. «Ақыл», «рух», «ғибрат», «жақсылық», «қате» сияқты дерексіз ұғымдар дидактикалық мәтіннің мазмұндық өзегін құрайды. Бұл құбылыс көне түркі жазба тілінің философиялық ойлауға бейімділігін көрсетеді. Абстракт лексика көбіне етістіктермен тіркесіп, концептуалдық бірліктер түзеді: «ақыл айту», «ғибрат беру», «жақсылық жасау», «қате істеу». Мұндай тіркестер мәтіннің прагматикалық бағыттылығын айқындайды. Ескерткіш лексикасын тарихи тұрғыдан қарастырғанда, оның бірнеше қабаттан тұратыны байқалады:

1. Байырғы жалпытүркілік қабат
2. Ортағасырлық әдеби тіл қабаты
3. Араб-парсы кірме элементтері

Байырғы қабатқа тұрмыстық, табиғи және әлеуметтік негіздегі сөздер жатады: «жер», «ел», «мал», «жүрек», «ата», «ұл». Бұл лексемалар түркі тілдерінің көне кезеңінен бері тұрақты қолданылып келе жатқан қорды құрайды [6,79].

Ортағасырлық әдеби тіл қабаты моральдық-этикалық және басқару жүйесіне қатысты ұғымдар арқылы көрінеді. Ал араб-парсы элементтері көбіне рухани-діни, философиялық мағынадағы сөздерден тұрады: «рух», «ғибрат», «қадір», «ақыл». Бұл қабаттар өзара кірігіп, синкретті тілдік жүйе қалыптастырған. Лексиканың қабаттық құрылымы мәтіннің тарихи-мәдени контекстін айқындайды және түркі жазба дәстүрінің эволюциясын көрсетеді.

Сонымен бірге бұл құбылыс ортағасырлық кезеңдегі мәдени ықпалдастықтың тілдегі көрінісі болып табылады.

«Дана Хикар» ескерткішінде белгілі бір кілттік сөздердің жиі қайталануы байқалады. Әсіресе «ақыл», «дана», «қадір», «жақсылық», «ұстаз» лексемалары мәтін бойында концептуалдық өзек қызметін атқарады. Бұл қайталым кездейсоқ емес, ол мәтіннің риторикалық құрылымына негізделген.

«Дана Хикар» жазба мұрасы – дидактикалық дискурс үлгісі. Сондықтан лексикалық бірліктердің қызметі тек атауыштық емес, тәрбиелік-прагматикалық сипатқа ие. Сөздер оқырманды белгілі бір әрекетке бағыттау, моральдық нормаларды бекіту, мінез-құлық үлгісін қалыптастыру функциясын атқарады. Етістіктердің императивтік реңкі («үйрен», «сүй», «қадірле») мәтіннің үндеу сипатында екенін көрсетеді. Бұл ерекшелік мәтінді тек баяндаушы емес, насихаттаушы, бағыттаушы дискурста жатқызуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бағалауыш лексика мен абстракт ұғымдардың молдығы мәтіннің когнитивтік құрылымын көрсетеді. Автор нақты өмірлік тәжірибені жалпылап, универсал моральдық қағидалар деңгейіне көтереді. Мұндай тәсіл көне түркі әдеби тілінің риторикалық мүмкіндіктерін айқындайды.

Ескерткіш лексикасы - тек тілдік дерек емес, мәдени кодтардың жиынтығы. «Ақыл», «даналық», «қадір», «адалдық» ұғымдары түркі дүниетанымының базалық концептілері ретінде көрінеді. Бұл концептілер әлеуметтік қатынастарды реттеудің құралы болған. Осы тұрғыдан алғанда, «Дана Хикар» ескерткіші көне түркі қоғамының құндылықтар жүйесін бейнелейтін тілдік-мәдени модель болып табылады.

Қорытынды

«Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық жүйесі көне түркі әдеби тілінің қалыптасқан, құрылымдық тұрғыдан жүйелі және семантикалық жағынан кең ауқымды тілдік қабатын бейнелейтінін көрсетті. Мәтін лексикасы байырғы жалпытүркілік сөздер негізінде құрылғанымен, оның құрамында араб-парсы тілдерінен енген кірме элементтердің болуы ортағасырлық мәдени-рухани ықпалдастықтың тілдік көрінісін айқындайды. Бұл құбылыс ескерткіштің тарихи-мәдени контекстін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тақырыптық-семантикалық талдау нәтижесінде мәтіндегі лексикалық бірліктердің негізінен моральдық-этикалық, ғибраттық, әлеуметтік және рухани ұғымдар төңірегінде шоғырланғаны анықталды. «Ақыл», «дана», «қадір», «жақсылық», «адалдық» тәрізді концептуалдық өзек сөздер мәтіннің идеялық-мазмұндық құрылымын айқындап, дидактикалық дискурстың басты құралдары ретінде қызмет атқарады. Бұл лексемалардың қайталым арқылы берілуі арқылы риторикалық тұтастығын қамтамасыз етіп, тәрбиелік-прагматикалық әсерін күшейтеді. Морфологиялық тұрғыдан түбір және туынды сөздердің арақатынасы көне түркі тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін көрсетеді. Туынды формалардың жүйелі қолданылуы абстракт ұғымдарды нақтылау, моральдық нормаларды бекіту және тұлғалық мінез-құлық моделін қалыптастыру қызметін атқарады. Сонымен қатар, тұрақты тіркестер мен афористік құрылымдардың молдығы мәтіннің синтаксистік икемділігін және көркемдік-риторикалық әлеуетін айқындайды. Этимологиялық қабаттарды саралау «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық құрамында бірнеше тарихи қабаттың өзара кірігіп, синкретті жүйе түзгенін дәлелдейді. Байырғы түркілік ядро мен кірме элементтердің сабақтастығы ортағасырлық түркі әдеби тілінің даму үдерісін, сондай-ақ мәдени-өркениеттік байланыстардың тілдегі ізін көрсетеді. Жалпы алғанда, «Дана Хикар» ескерткішінің лексикасы - тек тілдік деректер жиынтығы емес, көне түркі қоғамының дүниетанымдық, рухани және әлеуметтік құндылықтарын бейнелейтін мәдени-танымдық модель. Ескерткіш мәтіні арқылы түркілік мораль философиясының негізгі ұстанымдары, ұстаз бен шәкірт қатынасының мәні, тұлғалық кемелдік идеясы айқын көрініс табады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аткин О. Сравнительный анализ древнетюркских текстов. Москва. Наука, 1972. 88.
2. Дана Хикар ескерткіші: мәтіндер жинағы. Алматы. Ғылым, 1967. 133б.
3. Корепятин И.А. Древнетюркские письменные памятники. Ленинград. Наука, 1971. 48 с.
4. Құдасов, С. Ж. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1989. 248 б.
5. Мусин К.Ж. Лексикология тюркских языков. Москва. Наука, 1984. 226 б.
6. Тұрсынбеков Ж. Ортағасырлық түркі мәтіндері. Алматы. Ғылым, 1981. 79б.
7. Аманжолов С. Түркі филологиясы және жазба ескерткіштер тілі. Алматы. Санат, 1996. 215 б.
8. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва. Издательство восточной литературы, 1962. 152 б.
9. Сағындықұлы Б. Түркі тілдерінің тарихи лексикологиясы. Алматы. Қазақ университеті. 2003.97 б.

Reference list:

1. Atkin O. Sravnitel'nyy analiz drevnetyurkskikh tekstov. Moskva. Nauka, 1972. 88
2. Dana X'ikar eskertkişi: mätinder jinağı. Almatı. Ğılım, 1967. 133b.
3. Korepyatin I.A. Drevnetyurkskiye pis'mennyye pamyatniki. Leningrad. Nauka, 1971. 48 s.
4. Qudasov, S. J. Armyan jazwlı qıpsaq eskertkişi «Dana X'ikar söziniñ» tili. Almatı: Qazaq SSR Ğılım akademiyasınıñ baspası, 1989. 248 b.
5. Musin K.Ž. Leksikologiâ tûrkskih âzykov. Moskva. Nauka, 1984. 226 b.
6. Tursınbekov J. Ortağasırılıq türki mätinderi. Almatı. Ğılım, 1981. 79b.
7. Amanjolov S. Türki filologiyası jäne jazba eskertkişter tili. Almatı. Sanat, 1996. 215 b.
8. Baskakov N.A. Vvedeniye v izucheniye tyurkskikh yazykov. Moskva. Izdatel'stvo vostochnoy literatury, 1962. 152 b.
9. Sağındıqulı B. Türki tilderiniñ tarixi leksikologiyası. Almatı. Qazaq wniwersiteti. 2003.97 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Бошан Несібелі Бекмұрзақұлы** - «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының 2-курс докторанты. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымент, Қазақстан 8-771-128-48-11, Nesibeli.boshan@mail.ru